

RELIEF A TYPY VESNICKÝCH SÍDEL VE STŘEDNÍM POJIZEŘÍ.

(Věnováno univ. prof. Dru Fr. Vitáskovi k jeho šedesátinám)

Ráz sídla určoval v první řadě stav vývoje lidské společnosti s jejími výrobními prostředky a výrobními způsoby. Naše vesnice pokud neexistovaly jako zbytek starého, rodového zřízení, byly zakládány v XI., XII. a zejména XIII. a XIV. století, tedy v době, kdy byl u nás již zakotven feudální řád. V první řadě to byly zvýšené finanční požadavky, které nutily panovníka, šlechtu i církve zakládati vesnice, které representovaly stálý příjem a také poskytovaly vojáky pro vedení válek.

Poněvadž každé sídlo bylo a je výrazem své funkce a tehdy skoro výhradně jediným zaměstnáním vesnického lidu bylo zemědělství, muselo se uspořádání vesnic podrobit tehdejšímu způsobu hospodaření. Pokrok výrobních prostředků a jejich držba (u pracujícího lidu ovšem za cenu roboty a poddanství) vyžadovaly nutně lánové uspořádání orné půdy. Toto lánové uspořádání polí bylo ovšem výlučným znakem poddanských usedlostí, zatím co pole patřící šlechtickým nebo církevním dvorům tvořily rozsáhlé čtverce či mírně protažené obdélníky. Dřívější dělení pozemků bylo ve formě nepravidelných úseků polí obklopujících jednotlivé usedlosti.

Lánové uspořádání polí, které bylo znakem kolonizační doby na právu emfyteutickém, uplatnilo se výrazně v uspořádání půdorysu vesnice, při čemž jednotlivé typy se přizpůsobily reliéfu krajiny.

Tuto závislost jsem jasně poznal při studiu sídelně zeměpisných poměrů části středního Pojizeří (Semilsko, Zeleznobrodsko, Turnovsko a Mnichovohradištsko). Podrobná analýsa totiž ukázala, že zde existuje v rozložení sídel a jejich typů určitá pravidelnost, podmíněná geomorfologickými poměry kraje. Položil jsem si proto otázku, zda je možno stanovit všeobecně platné pravidlo pro vznik jednotlivých sídelních typů vesnic v uvedené oblasti.

Úvodem je třeba aspoň stručně charakterisovat reliéf této části středního Pojizeří. Vznik zdejších povrchových forem je dán v základě čtyřmi

faktory, z nichž každý nese s sebou celou řadu vlastních zjevů. Těmito základními činiteli jsou: regrese křídového moře, tektonické poruchy a vznik čedičových nebo melafýrových suků a výmolná činnost Jizery.

Povrch zdejšího kraje není jednotný; nalezneme tu rovinu, jak je tomu v převážně širokém údolí Jizery od Turnova až k Bakovu a po celé délce jižních hranic bývalého soudního okresu mnichovohradištského, nebo mírně skloněnou plošinu rozrytou hlubokými a úzkými údolními říček a potoků; tento ráz má část na západ od Jizery, a to jak v okrese mnichovohradištském, tak i v jižním díle Turnovska. Na jiném místě je to pískovcová plošina, přerušována údolními se strmými stráněmi; místy je vyvýšená plošina rozryta hlubokými stržemi (Hruboskalská vysočina a orografický celek Mužský), kde velmi často vystupují obnažené pískovcové skály a stěny a vytvářejí spletitý labyrint „skalních měst“. V severní části Turnovska, na celém Železnobrodsku a Semilsku je terén kopcovitý, podhorský až horský. Nejlépe vysvítá tato nejednotnost, uvědomíme-li si, že zřídka kdy na tak poměrně malém prostoru (231 km²) se vyskytuje tolik orografických celků nebo jejich částí, jako je tomu zde. Od jihu k severu to jsou: střední Polabí, Dokesko, Mužský, Hruboskalská vysočina, Podještědí, Podkozákovo, Lužické hory (Ještědské pohoří a Kozákov), Tanvaldské vrchy a Podhůří Krkonoš (podle úpatnicové mapy ČSR).

Přes tuto nesourodost je zde důležitým jednotícím elementem Jizera, která tvoří osu celé oblasti. Tato řeka je důležitá se tří hledisek. 1. Spolu se svými přítoky je hlavním modelátorem kraje. 2. Podél ní postupovalo osídlení vyjímaje nejsevernější část Železnobrodka. 3. Byla a je dosud osou dopravy, neboť první obchodní stezka šla podél ní, pokud tomu její údolí dovoľovalo. Hlavní komunikační spoje sledují vcelku její tok i dnes.

Rozdílně geomorfologicky utvářeným oblastem odpovídají s hlediska sídelně geografického tři oblasti, charakterisované určitými, převládajícími sídelními typy. V rovině a na plošině převládají sídla návesní, v kopcovitém terénu je mírná převaha potočních a silničních sídel nad návesními a v oblasti podhorské a horské je naprostá většina vesnic typu potočního a silničního.

První oblastí je Mnichovohradištsko, zvětšené o část jižního Turnovska. V tomto území je z celkového počtu 103 sídel 63 návesních (61 %), k typu silničnímu náleží 25 sídel (24 %) a typ potoční je zastoupen 4 %. Půdorysu seskupeného je 9 vesnic (9 %) a na posledním místě je typ rozptýlený (2 %). Druhou oblastí je Turnovsko, a to oblastí přechodnou, neboť má zcela mírnou převahu sídel silničních a potočních nad návesními. Z 99 obcí a osad náleží k typu návesnímu 34 sídel (34 %), v typu silničním a

potočným je postaveno 39 sídel (39 %, z toho připadá na potoční sídla 7 %). Seskupené typy sídel jsou zastoupeny 16 % a rozptýlené 10 %.

Poslední oblastí charakterisovanou určitým sídelním typem je kraj semilský a železnobrodský. Zde jsou význačné vesnice silniční a potoční. Z celkového počtu 80 sídel sem náleží 67 vesnic (84 %, z toho připadá na typ potoční 22 vesnic — 27 %). Typ rozptýlený je zastoupen 7 vesnicemi (9 %) a návesní 6 (7 %) vesnicemi.

Proberu nyní jednotlivé sídelní typy a pokusím se uvést je ve vztahu k utváření terénu.

V oblasti rovinné nebo oblasti plošin se nejčastěji setkáváme s typem návesním. Důležitou podmínkou při zakládání sídel tohoto typu byl požadavek přibližně stejné kvality orné půdy, aby při lánovém systému dělení pozemků nebyl nikdo postižen méně hodnotným lánem polí, jehož menší výnosnost by nebylo možno vyrovnati ani větším přidělem půdy i v jiné části katastru, jak tomu často bývalo u vesnic jiných typů.

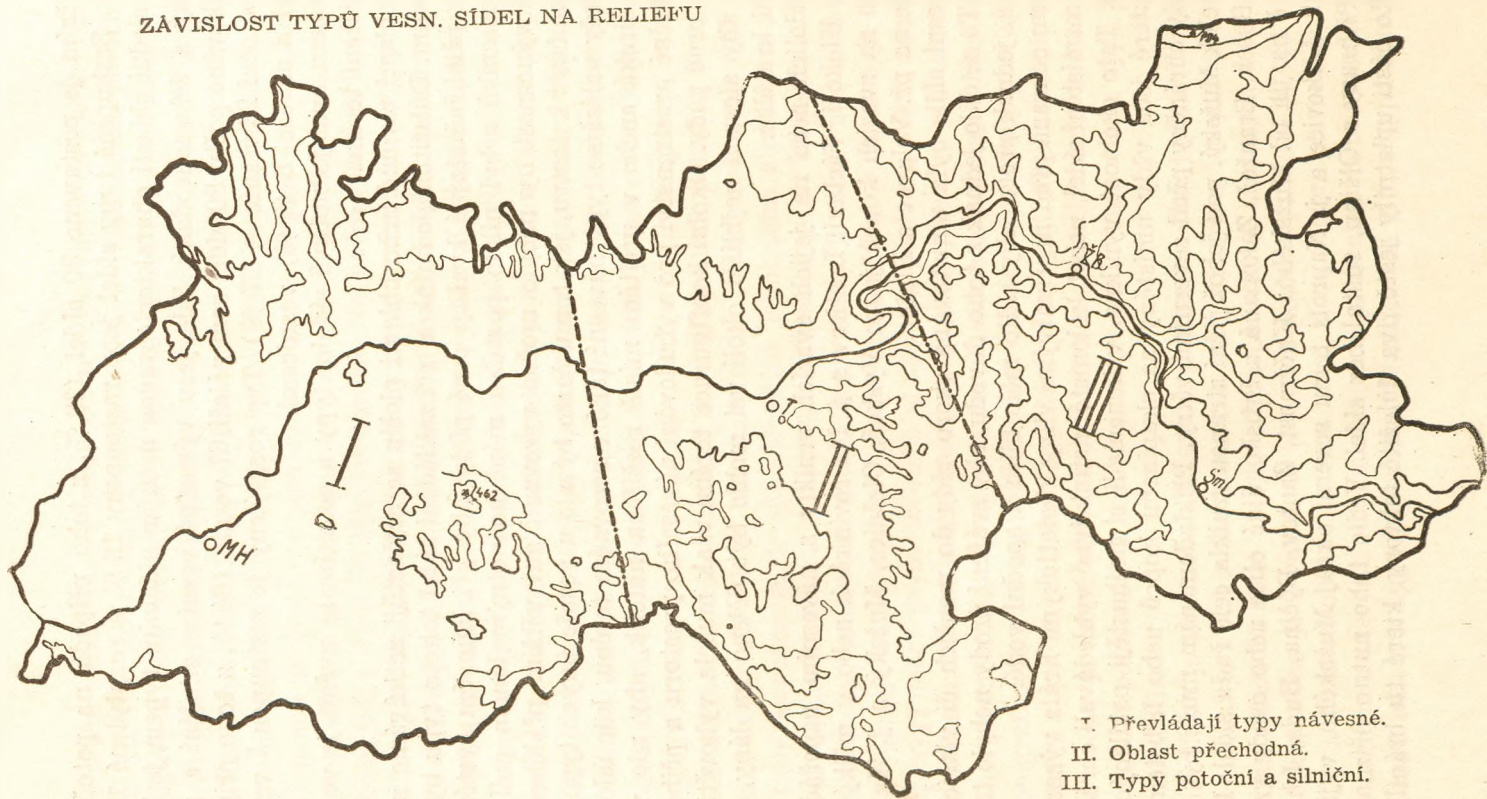
Někdy nalézáme typy návesní také v nerovném terénu, kde údolí byla dosti široká anebo v určitém místě rozšířena natolik, aby zde vzniklo dostatečné prostranství pro vybudování návesního prostoru a příhodného dělení orné půdy. Okolní konfigurace terénu však musela vyhověti do té míry, aby alespoň nejbližší okolí vsi mohlo být děleno na lány, třebaš i velmi kratičké.

V údolích nebo na jejich svazích vznikly s návesním uspořádáním: Vesec, Klokočí, Václaví, Lestkov a j. Na rovinkách nebo v mělkých depresích na svazích kopců jsou: Vyskeř, Olešnice, Mužský a j. Na plošinách je na př. Volavec a Blatec.

Návesní sídla byla umisťována skoro vždy do menších či větších sníženin. To se dalo jednak z toho důvodu, aby svážení úrody nebylo tak namáhavé, jednak proto, aby sídlo mělo blíže k spodní vodě.

Ovšem ochrana před nepříznivými vlivy klimatickými hrála významnou roli v rozmístění sídel, neboť kolonisté instinktivně vyhledávali chráněnou polohu. Tato okolnost vynikne, všimneme-li si nejhustěji osídlených oblastí, které jsou vždy umístěny za skupinami kopců nebo hřbetem tak, aby byly chráněny před severními větry. Příkladem nám může být horopisný celek Mužský, pod jehož jižní stranou vznikla celá řada sídel: Dobrá Voda, Boseň, Branžež, Zakopaná a Srbsko. Jiné obce nebo osady vznikly v rovině na jih od Mužského: Kněžmost, Žantov, Býčina, Buda, Lhotice, Koprník, Litkovice a j. Naproti tomu severní okraj Mužského, vyjímaje vísku Příhrazy a Olšinu, zůstal bez sídel. Vedle toho nutno přiznati, že se v této části uplatnily ještě dva důležité faktory, které tu bránily za-

ZÁVISLOST TYPŮ VESN. SÍDEL NA RELIEFU

- I. Převládají typy návesné.
- II. Oblast přechodná.
- III. Typy potoční a silniční.

Měřítko 1 : 150.000. — Kreslil P.NC J. Klima.

kládání sídel. Jednak jsou to mokřiny, jimiž byla dříve a namnoze ještě i dnes je lemována pravá strana říčky Žehrovky, za druhé značná část půdy patřila panským dvorům.

Téměř shodný obraz nalezneme i u Hruboskalské vysočiny, pod jejímiž jižními svahy nebo i na nich vznikly: Lažany, Poddoubí, Skalany, Vrchy, Všeň, Mokrá a j. Na druhé severní straně jsou jen tři vesnice.

Dalším příkladem je dlouhý hřeben, který postupuje od Kozákova na severozápad, na jehož jižných svazích vzniklo mnoho vesnic.

Větší význam než ochranu před počasím měla snaha, aby pole byla obrácena k jihu nebo k jihozápadu a byla tak vystavena pokud možno nejdéle slunečním paprskům. Tato okolnost však nerozhodovala u vesnic, které byly zakládány v rovinách, neboť ty hledaly především ochranu před studenými větry.

Jak velkou úlohu hraje výhodná, k jihu obrácená poloha polí, vidíme nejlépe u těch obcí a osad, které byly zakládány v údolích anebo pod svahy či na svazích. Zde nalezneme nejčastěji vesnice s půdorysem silničním nebo potočním. Hledisko příznivé insolace se však uplatňuje nejmarkantněji u obcí a osad údolních. Jestliže údolí má směr západ-východ, pak jsou na jižním svahu pole, kdežto svah obrácený k severu pokrývají lesy nebo pastviny. Ves bývá v tomto případě umístěna blíže dna údolí obyčejně protékaným potokem, jehož záplavové území nedovolilo založiti vesnici přímo na dně údolí. Vesnice skoro vždy vzniká na konci jižních údolních svahů a má, samozřejmě, jednostranné uspořádání půdorysu. Příkladem jsou v okrese turnovském Besedice, Bělá, Sestroňovice atd.

Vliv insolace se přímo klasicky uplatňuje u Jizery v semilském okrese, kde zjistíme, že nejvíce sídel je na pravém břehu řeky. Zde vzniklo 8 sídel, zatím co na levém břehu, který je shodně utvářen, místy dokonce pro zemědělské hospodaření i výhodněji, ale obrácen k severu, vznikly toliko 2 vesnice. Ovšem během dalšího růstu mnohé z těchto vesnic ztratily charakter typu jednostranného a staly se typy oboustrannými, v některých případech došlo i k většímu seskupení usedlostí v obci. Tyto obce také převážně změnilы svůj hospodářský charakter, neboť dnes zde v zaměstnání obyvatelstva nepřevládá již zemědělství, ale průmysl. Za příklad změny půdorysu může posloužit Benešov u Semil, u něhož se během vývoje změnila i funkce; v roce 1947 bylo zde na průmyslu závislých 62,06 % všeho obyvatelstva, zatím co na zemědělství pouze 11,2 %.

Údolní svahy nad pravým břehem Jizery jsou v těchto místech obráceny k jihu. Svah, i když je dosti srázný, přece jen umožňoval uspořádání polí do lánů ve směru spádu a tak tu jediným vhodným typem byl typ

jednokřídlý lánový, kde každý lán běžel od příslušné usedlosti zpravidla až k hranicím katastru. Tam, kde údolní svah je tak příkrý, že by zde neobstál lán pole s ostatními rovnoběžný, tam byl ponechán les. Protože jizerský svah těsně u řeky spadá obyčejně strmě, je i zde porostlý lesem a vlastní sídlo je posunuto poněkud výše. U jedné z těchto obcí (u Benešova), kde Jizera tvoří dosti velké zákruty, vyvinul se na východním konci obce, která probíhá celým katastrem, i dvoukřídlý systém lánový.

Jestliže údolí má směr severojižní a tím jsou oba svahy vystaveny slunci stejně, pak docházelo k jinému uspořádání pozemků, a tudíž i k jinému uspořádání půdorysnému. Otevřenost údolí k jihu podmínila zde dvoukřídlý systém lánový a tím také oboustranně silniční nebo potoční půdorys těchto sídel. Od každého hospodářství běžel patřičný lán pole po onom svahu, na kterém byla usedlost umístěna. Protéká-li údolím potok, jsou usedlosti po obou jeho stranách a k němu tak blízko, jak dovolilo jeho záplavové území.

Jak bylo již řečeno, pole v těchto údolích byla uspořádána do dvoukřídlého systému lánového, ovšem jen potud, pokud údolní svahy byly dosti mírné, aby nebyly příliš velikou překážkou při obdělávání polí. Velmi dobrý příklad pro systém tohoto druhu nalezneme u Skuhrova a Huntířova (okres Žel. Brod). Zejména však u Huntířova se vyvinul dokonalý dvoukřídlý systém lánový; orná půda je v nižších polohách, kdežto na horních koncích údolních svahů jsou pastviny anebo lesy.

Často se setkáváme u potočního typu s tím, že i tam, kde by vznikla normálně jednostranně silniční vesnice, vzniká oboustranný typ potoční. Toto uspořádání je samozřejmé, uvědomíme-li si, že koncentračním elementem je zde potok. Málokdy totiž mohou být usedlosti přiřazeny do těsné blízkosti potoka, neboť záplavové území musí být ponecháno volné. Proto jsou sídelní jednotky stavěny tak, aby přišlo pokud možno nejméně orné půdy nazmar a z toho důvodu je zastaven i druhý břeh, třebaže pole patřící k těmto usedlostem nejsou na téže straně potoka.

Jednostranné uspořádání půdorysu nacházíme také tam, kde vesnice leží u řeky a kde přejezd s jednoho břehu na druhý je spojen s velkými obtížemi. Takovíto půdorys mají obě Sytové, Dolení a Hoření, ležící na pravém břehu Jizery, a Dolení Hamry, založené na levém břehu Kamenice. Pokud se vyvinuly obce nebo osady po obou stranách řeky, pak se to stalo obyčejně již před tím, než došlo k vybudování mostu přes řeku. Řeka byla do určité míry spíše elementem rozlučujícím než spojujícím, kdy každá část vsi se vyvíjela samostatně a téměř nezávisle na části druhé. Dobrymi příklady toho jsou Vranové a Lišný (okres Turnov a Žel. Brod).

Během růstu u většiny potočních typů se stalo, že na místo potoka, který byl primární jednotící složkou, převládl jiný zeměpisný činitel, totiž silnice nebo cesta, která na sebe strhla veškerou přitažlivost a tím se dnes jeví sídlo spíše typem silničním než potočním (Chuchelná, okres Semily; Sestroňovice, okres Turnov a j.).

Silniční typy jsou i v rovinách studované oblasti; tu bývá však příčina lokální. V rovinné části Mnichovohradištska je pět vesnic tohto typu: Chlumín, Honsob, Hubálov, Žďár a Příšovice. Chlumín je založen pod táhlou, velmi nízkou vyvýšeninou, a to tak, aby všechny lány polí měly stejně výhodnou polohu. Tento požadavek mohl být splněn jen při protáhlé formě půdorysu vesnice, kterému odpovídá typ silniční a zde ještě i proto, že na jih od vsi se rozkládaly mokřiny, později odvodněné svedením vody do rybníka. Podobně je tomu i u Příšovic, kde na jedné straně je velmi nízký svah a na druhé straně močálovitě louky sahající od Jizery téměř až k vesnici. Vesnice sama stojí na konci zmíněného svahu, poněkud výše než luka, aby tak byla chráněna před jizerskými jarními záplavami. Úplně shodně je tomu i u Žďáru, jehož katastrem protéká Žehrovka; ostatní situace je obdobná. Nutno zdůraznit, že zdejší mokřiny hrály při volbě půdorysného uspořádání těchto vesnic úlohu jen podřadnou, neboť všude tu bylo dostatek místa k vytvoření návesního typu.

Zajisté jsou i jiné příčiny, na př. hospodářská nutnost, jak to vidíme u Honsoba, kde sousední, dříve založená obec Olšina zabrala pozemky velmi blízko k Honsobu, a z druhé strany sem zasahovala pole hoškovická. Pro samotnou osadu zbyl jen pruh orné půdy, která si vyžádala dělení do kratičkých, rovnoběžných lánů, jemuž opět vyhovovalo silniční uspořádání usedlostí. Některé z právě uvedených vesnic mají dnes oboustranně silniční uspořádání, poněvadž i zde postupem času se změnila jejich funkce — zaměstáním obyvatelstva není již jen zemědělství (Příšovice, Žďár).

Svým tvarem jsou silničním typům příbuzné typy potoční, kde přitažlivou sílu převzal potok. Mnoha vesnicemi ovšem protékají sice potoky, ale ty se nikdy neuplatňují v půdorysném uspořádání tak, aby to bylo dominantním znakem sídla. Potoční vesnice tedy jsou zde sídly oblastí kopcovitých nebo horských.

Posledním typem je vesnice rozptýlená, která vzniká v této oblasti trojím způsobem: jednak v podhorském a horském terénu, kde byl její vznik evidentní, neboť jakékoliv seskupení usedlostí by zde vyžadovalo při svážení úrody časté překonávání výškových rozdílů. Proto také každá usedlost stojí uprostřed svých pozemků. Důležité je také to, že pro jednu

usedlost se v takovém nepříznivém terénu spíše nalezne vhodné místo nežli pro seskupenou formu sídla, kterou často nacházíme tam, kde obyvatelstvo není závislé na zemědělství.

Druhou příčinou vzniku rozptýleného půdorysu byla zde také raabisace, jak je tomu u Křenov a Rakous (Turnovsko); pozorujeme zde sice geometrickou pravidelnost, kterou se vyznačoval raabisáčnický systém, ale toliko u polí, kdežto vlastní usedlosti, zejména u Křenov, jsou rozmístěny nepravidelně. Třetím důvodem vzniku této sídelní formy bylo postupné osidlování lesa, jak tomu nasvědčuje dřívější osada Labr (okres Mn. Lhota u dišně).

Mnohá z vesnic, jevící se jako typ rozptýlený, je ve skutečnosti typem silničním. Zde totiž mají usedlosti jasný vztah ke komunikaci, i když nestojí přímo u ní, ale jsou s ní spojeny vlastní cestou. Terén nedovoluje komunikaci vždycky přímý sestup po svahu, a proto snižuje svůj spád několika zákruty, čímž získává na délce a dává tak možnost přírazně většího počtu usedlostí. V takovém případě je pro nás hlavním kritériem k rozeznání typu původní dělení pozemků, které bylo u těchto vesnic vždy lánové.

Závěrem můžeme o studované oblasti říci, že všude tam, kde bylo dostatek místa a příhodná konfigurace terénu pro vyhovující uspořádání pozemků, byla založena vesnice návěsní. Tyto podmínky byly splněny hlavně v rovinách, a proto zde všeobecně platí, že v rovinách vznikaly typy návěsní, kdežto v jiném terénu typy ostatní. Tato závislost jasně ukazuje na snahu společného života nehledě ovšem k důvodům obranným, které někdy byly určovateli půdorysného uspořádání sídla. Je samozřejmé, že převážná většina vesnic doznala během vývoje velkých změn. Tyto změny byly mnohem pronikavější v oblastech, kde se vyvíjel průmysl. Tím se také postupně měnila funkce sídel více než v oblastech zemědělských. V oblastech průmyslových je závislost rostoucího sídla na reliéfu značně potlačena.

Podle předběžných studií vesnických sídel v Čechách se dá předpokládat, že mnoho z těchto závislostí platících pro střední Pojizeří platí i pro ostatní Čechy.

РЕЗЮМЕ

Рельеф и типы селений среднего Поозерья (Пойизержи) в Чехии.

Подробное изучение условий поселений среднего Поозерья дало возможность установить определенные отношения между типами селений и геоморфологическими условиями рельефа. Обработанная область состоит из равнин, пологих склонов,

холмистого, предгорного и горного рельефа. В области равнин и пологих склонов преобладают центрально-площадные типы селений, в холмистом рельефе наблюдается некоторое преобладание типов пришосейного и припоточного над центрально-площадным, тогда как в области предгорий и в горной области явно преобладают типы припоточные и пришосейные.

ZUSAMMENFASSUNG

Eine eingehende Analyse der Siedlungsverhältnisse des mittleren Pojizeří zeigte bestimmte Beziehungen zwischen den Dorftypen und den geomorphologischen Verhältnissen. Das studierte Gebiet bildet eine Ebene, ein mässig geneigtes Plateau, hügeliges, halbgebirgisches und gebirgisches Terrain. Im Ebenen und Plateaugebiet überwiegen die Dorfplatztypen, im hügeligen Terrain ist ein mässiges Uebergewicht der Strassen- und Bachtypen über die Dorfplatztypen und im halbgebirgigen und gebirgigen Gebiet haben das vollkommene Uebergewicht die Bach- und Strassentypen.